

Pokol Béla

A generalista alkotmánybíráskodás dilemmája a mesterséges intelligencia feltárásában

Az alkotmánybíráskodás 1803-tól kezdve fokozatosan az USA-ban alakult ki, ahol - szemben az európai országokkal - ezután sem jött létre a bíróságok szakosodása és egyes jogterületekre (büntetőjog, magánjog, munkajog stb.) leszűkült bíráskodása, és így a szövetségi Supreme Court egyre inkább alkotmánybírássá válva és ezzel a jog minden területére tartozó ügyekben való döntését el tudták, és tudják látni a mindig új és új alkotmánybírók a megöregedés utáni szükségszerű cserék után. Itt az ügyvédek körében ment végbe elsősorban az egyes jogterületekre szakosodás, de a bíróságok és a bíróik megmaradtak a generalista jellegű bíráskodás szerinti döntéseknél, amilyen az alkotmánybíráskodás is. Ezzel szemben ez a generalista jellegű - tehát az összes jogterületre egyszerre kiterjedő - alkotmánybíráskodást az európai országokban elterjedve - főként az 1980-as, majd 1990-es évektől - az itt speciálódott bírókkal, ügyvédekkel és egyetemi jogászokkal, vagyis az egyes országokban a teljes jogászság jogterületek szerinti szétszakadozással nem tudják ellátni a parlament általi megválasztásuk után alkotmánybíróvá válva a generalista alkotmánybírói döntési feladatokat, hanem helyettük a sok éven már ezt a feladatot ellátó, állandó döntéselőkészítő jogászapparátus dönt.

Kérdésem, hogy ezt a problémát mely szerzők tárták már fel az egyes országokban Európában és Kelet-Délkelet-Ázsiában, ahol ezt az alkotmánybíráskodást átvették, és milyen megoldásokkal igyekeztek ezt a dilemmát megoldani? Kérem nagyon részletesen ismertesse bármely nyelven megjelent és e témát elemző tanulmányokat!

(ChatGPT5.6)

Összefoglaló következtetés

Az Ön által leírt jelenségnek van számottevő szakirodalma, de annak főárama általában nem úgy fogalmaz, hogy **az európai, szakosodott jogászságból érkező alkotmánybírák képtelenek a generalista alkotmánybíráskodásra, ezért helyettük az állandó apparátus dönt.** A nemzetközi irodalom inkább négy, egymástól elválasztandó problémát vizsgál:

1. az alkotmánybíró és jogi munkatársa közötti **szakértelem-aszimmetriát**;
2. a beadványok szűréséből eredő **napi rend-meghatározó hatalmat**;
3. az első jelentés vagy első határozattervezet által kiváltott **keretezési és horgonyhatást**;

4. az állandó apparátus által hordozott **intézményi memória és doktrinális folytonosság** kettős természetét.

Az Ön tételének legközvetlenebb, szinte szó szerinti megfogalmazója **Pokol Béla**. Németországban a „harmadik szenátus”, Franciaországban a főtitkár mint „tizedik tag”, az Európai Unió Bíróságán a „ghost-writer”, Koreában pedig az önálló szakmai álláspontot kialakító alkotmánybírósági kutatóbíró fogalma közelíti meg ugyanezt a problémát. Az empirikus kutatások azonban összességükben inkább **jelentős, de feltételes apparátusi befolyást**, nem pedig általános és teljes döntési helyettesítést mutatnak. A 2025-ben megjelent lengyel interjúkutatás például kifejezett ellenpélda: az alkotmánybírák szerint a munkatársak segítették a tervezetek elkészítését, de nem alakították érdemben a tanácskozási koalíciókat vagy a bírák szavazását.

1. A történeti összehasonlítás pontosítása

1.1. Az amerikai modell sem teljesen „apparátus nélküli generalista bíráskodás”

A *Marbury v. Madison* 1803-ban az első olyan ügy volt, amelyben az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága kongresszusi törvényi rendelkezést alkotmányellenesnek minősített, és klasszikus formában megfogalmazta a judicial review elvét. Az amerikai modell azonban nem külön alkotmánybíróságot hozott létre: az alkotmányossági ellenőrzés a rendes bírósági szervezetben, konkrét jogvitákhoz kapcsolódva, diffúz módon működik.

Az amerikai bírósági rendszer ugyanakkor nem teljesen szakosodásmentes. Léteznek speciális hatáskörű szövetségi fórumok és a Federal Circuit is sajátos, részben szakosodott fellebbviteli bíróság. Emellett az amerikai Supreme Court bíráinak munkáját jelentős apparátus segíti: egy-egy bíró rendszerint legfeljebb négy law clerköt alkalmaz, akik kutatnak, feljegyzéseket és tervezeteket készítenek, valamint részt vesznek az ügyek befogadását előkészítő munkában. Az amerikai modell tehát nem szüntette meg a döntés-előkészítési delegálást; inkább **rövid időre kinevezett, személyesen a bíróhoz kötött elit munkatársi modellbe** szervezte.

Todd C. Peppers, Christopher Zorn, Artemus Ward, David L. Weiden és más amerikai szerzők kimutatták, hogy a Supreme Court law clerkjei a befogadási ajánlások, a jogi memorandumok és a tervezetek révén mérhető befolyást gyakorolhatnak. Az amerikai modellben ezt részben korlátozza a munkatársak rövid szolgálati ideje, a bíró személyes kiválasztási és elbocsátási hatalma, valamint az, hogy a clerk rendszerint csak egy bíróhoz tartozik. Ugyanakkor éppen ez a személyes kapcsolat hozhat létre erős bizalmi, világnézeti vagy „alter ego” jellegű befolyást.

1.2. Az európai koncentrált alkotmánybíráskodás nem az 1980-as–1990-es években kezdődött

Az európai külön alkotmánybírósági modell első intézményes változatai már 1920-ban létrejöttek Ausztriában és Csehszlovákiában. A második világháború után Németországban és Olaszországban, majd Dél-Európában és végül 1989 után Közép- és Kelet-Európában terjedt

el széles körben. Az 1980-as–1990-es évek tehát elsősorban a modell újabb nagy terjeszkedési hullámát jelentik, nem a kezdetét.

1.3. Egyéni és kollektív generalizmus

Az alkotmánybíróság „generalista” volta kétféleképpen érthető:

- **egyéni generalizmus:** minden alkotmánybíró önállóan képes a büntetőjogi, magánjogi, adójogi, munkajogi, közigazgatási és nemzetközi jogi kérdések teljes körének feldolgozására;
- **kollektív generalizmus:** az egyes bírák eltérő szakértelmet hoznak, az ügyeket szakmai profil szerint osztják ki, de a testület egésze közös alkotmányjogi mérce alapján dönt.

A legtöbb európai alkotmánybíróság ténylegesen a második logika szerint működik. A döntő kérdés ezért nem az, hogy minden alkotmánybíró minden jogterületen azonos szintű szakértő-e, hanem az, hogy a szakosodott előadó bíró, a többi bíró és a döntés-előkészítő apparátus közötti munkamegosztásban **ki határozza meg az eldöntendő kérdéseket, ki alakítja ki az első álláspontot, és ki ellenőrzi az első tervezetet.**

2. Milyen mechanizmusokon keresztül válhat az apparátus „rejtett döntéshozóvá”?

2.1. Ügyszűrés és napirend-meghatározás

Ha a munkatárs vagy a központi titkárság dönti el elsőként, hogy egy panasz nyilvánvalóan elfogadhatatlan-e, ismétlődő-e, illetve érdemes-e bíró elé terjeszteni, akkor nem feltétlenül a végső jogi álláspontot határozza meg, de befolyásolja, hogy **mely kérdések jutnak el egyáltalán a bírákhoz.** Ez különösen nagy hatalom ott, ahol több tízezer alkotmányjogi panaszt kell évente kezelni. Az orosz kutatások ezt „moderate agenda powerként” írják le: a titkárság befolyása valós, de a bírói felülvizsgálati és megkerülési lehetőségek miatt nem korlátlan.

2.2. Az első feljegyzés és az első tervezet horgonyhatása

Aki elsőként rendszerezi a tényállást, megjelöli a releváns precedenseket és leírja a lehetséges rendelkező részt, az meghatározza a vita alapkoordinátáit. A bírák jogilag szabadon eltérhetnek a tervezettől, de idő- és információhiányban az első tervezet válik a tárgyalás „alapértelmezett” megoldásává. A CCJE 22. számú véleménye ezért külön figyelmeztet arra, hogy a bírói iránymutatás nélkül elkészített első memorandum vagy tervezet aránytalan befolyást gyakorolhat. A holland bíróságokon végzett Holvast–Mascini-kutatások ugyanezt a mechanizmust empirikus és kísérleti oldalról vizsgálták, bár nem kifejezetten alkotmánybíróságokon.

2.3. Szakértelem-aszimmetria

A frissen megválasztott alkotmánybíró rövid idő alatt kerülhet olyan ügyek elé, amelyekben az apparátus tagja évek vagy évtizedek óta követi az adott precedensvonalat. A munkatárs nemcsak többet tudhat az ügycsoportról, hanem ő ismerheti:

- a korábbi belső kompromisszumokat;
- a nyilvánosan ki nem fejtett doktrinális kivételeket;
- az egyes bírák várható álláspontját;
- a döntések megszokott nyelvezetét;
- azt, hogy mely érvelést fogadja el a többség.

Ez a tudás nélkülözhetetlen intézményi memória, de egyben hatalmi erőforrás is. Kelemen Katalin, Anne Sanders, Toader és Safta, valamint a CCJE egyaránt ezt a kettős természetet hangsúlyozza.

2.4. A munkateherből eredő tényleges delegálás

A formális szabály, hogy csak a bíró dönthet, önmagában nem elég, ha a bíró naponta nagy számú, több száz oldalas ügyiratot kap. Ilyenkor a „segítség” fokozatosan átalakulhat:

- előzetes jogkutatásból jogi álláspont kialakításává;
- vázlatkészítésből teljes tervezetírásá;
- elfogadhatósági összefoglalóból tényleges szűrési döntéssé;
- szerkesztésből a döntés indokolásának önálló megalkotásává.

A CCJE ezért nemcsak azt mondja ki, hogy a döntés nem delegálható, hanem azt is, hogy a bíró köteles a tényállást és a jogi problémát ténylegesen uralni.

2.5. Átláthatatlanság és felelősségi aszimmetria

A bíró nevét ismeri a nyilvánosság, a tervezetet készítő munkatársét gyakran nem. A bíró viseli a közjogi, szakmai és reputációs felelősséget, miközben a döntés szövegének jelentős részét más írhatja. Ezért jelennek meg a szakirodalomban a következő kifejezések:

- német „**Dritter Senat**”, azaz harmadik szenátus;
- francia „**dixième membre**”, tizedik tag;
- „**ghost-writer**” vagy szellemíró;
- „**latent chamber**”, látens tanács;
- „**hidden judiciary**”, rejtett bírói kar.

Ezek többnyire nem azt állítják, hogy a munkatársak formálisan szavaznak, hanem azt, hogy a tényleges szerzőség és a formális felelősség szétválak.

3. A legfontosabb általános és összehasonlító művek

3.1. Pokol Béla: a probléma legközvetlenebb megfogalmazása

Pokol Béla „Generális bírászkodás versus specializált bírósági rendszer. Az alkotmánybírászkodás egy dilemmájáról” című tanulmánya a *Jogelméleti Szemle* 2014/2. számában, a 226–243. oldalakon jelent meg. Ez a tanulmány áll a legközelebb az Ön által felvetett tézishoz. Pokol szerint az alkotmánybírászkodás az összes jogterületet átfogó, generalista döntési feladat, miközben az európai jogászai pályák egyre inkább szakjogágakra tagolódnak. A frissen megválasztott alkotmánybíró ezért könnyen az elődjétől „örökölt”, tapasztalt munkatársi apparátus tudására szorulhat, és szélsőséges esetben a viszony megfordulhat: nem a bíró használja a munkatársat, hanem a munkatárs a bírót saját álláspontjának intézményi képviselőjeként.

Pokol több megoldást javasol:

1. a testületben legyen megfelelő arányban felsőbbbírósági gyakorlattal rendelkező bíró;
2. az ügyeket lehetőleg a bírák korábbi szakjogi tapasztalatához igazodó előadói területekre, úgymint decernátusokra osszák;
3. az új alkotmánybíró első évében ne legyen előadó bíró;
4. radikálisabb javaslata szerint az első évben ne kapjon saját döntés-előkészítő munkatársat sem, hogy önállóan sajátítsa el az alkotmánybírósági esetjogot;
5. a teljes ülés előtt minden bíró készítsen saját írásos álláspontot, így ne kizárólag az előadó bíró és munkatársa tervezete legyen a vita kiindulópontja.

A javaslat erőssége, hogy pontosan felismeri az **örökölt apparátus, az első tervezet és az új bíró közötti aszimmetriát**. Gyenge pontja, hogy a munkatársi segítség első éves teljes megvonása tovább növelheti az új bíró információs lemaradását, lassíthatja a bíróságot, és nem oldja meg azt a helyzetet, amikor a befolyás nem egy személyes munkatárstól, hanem a központi ügykezelési és szűrési rendszertől származik.

Pokol 2014/3. számban megjelent „Az alkotmánybírászkodás szociológiai megfigyelése” című írása, valamint későbbi angol nyelvű tanulmánya ugyanezt a problémát a döntési szervezet és a bírói apparátus szociológiájába illeszti.

3.2. Orbán Endre és Zakariás Kinga

Orbán Endre és Zakariás Kinga „Az alkotmánybírósági érdemi munkatársak szerepe Magyarországon” című, 2016-ban megjelent tanulmánya, valamint angol nyelvű változata, „Are Law Clerks a Latent Chamber of the Constitutional Court?”, a magyar rendszer mellett nemzetközi tipológiát is ad. Megkülönböztetik:

- a bíróhoz személyesen rendelt és a központi poolban dolgozó munkatársakat;
- a határozott és határozatlan időre kinevezetteket;
- a bíró által személyesen kiválasztott és versenyvizsgával felvett munkatársakat;
- a pusztán kutató, a jelentést készítő és a teljes tervezetet megíró szerepeket;
- az adminisztratív szűrést és az érdemi jogi szűrést.

A tanulmány idézi Sólyom László aggályát is: ha a munkatárs részt vesz a tanácskozásban, vagy túl teljes körűen készíti elő az ügyet, az a bírót mentesítheti az anyag önálló, mély

feldolgozásának kényszere alól. A lényegi követelmény Sólyomnál is az, hogy a bíró ne csupán „jóváhagyja” a szakapparátus által kialakított álláspontot, hanem ténylegesen ismerje és uralja az ügyet.

3.3. Kelemen Katalin

Kelemen Katalin „**The Decision-Making Process of European Constitutional Courts: A Comparative Perspective**” című munkája az európai alkotmánybíróságok teljes döntési folyamatát hasonlítja össze. Megállapítja, hogy gyakorlatilag minden európai alkotmánybíróság alkalmaz jogi munkatársakat, de a munkatársak jogállása, kiválasztása és befolyása rendkívül eltérő. Különösen fontosak azok az esetek, amelyekben a főtitkár vagy a titkárság végzi az első szűrést, illetve amelyekben a munkatárs írja meg az előadó bíró jelentését és a határozat első tervezetét.

Kelemen egyik fontos felismerése, hogy az új demokráciák alkotmánybíróságain a munkatársak gyakran nem pusztán technikai segítők voltak, hanem a gyorsan változó bírói összetétel mellett ők őrizték az intézmény esetjogi folytonosságát. Ez egyszerre stabilizáló tényező és a Pokol által leírt apparátusi autonómia lehetséges forrása.

3.4. Anne Sanders

Anne Sanders „**Judicial Assistants in Europe – A Comparative Analysis**” című 2020-as tanulmánya az egyik legjobb európai áttekintés. Sanders szerint a személyes bírói kabinet erős bizalmat és világos felelősségi kapcsolatot teremt, de kialakíthatja a bírák körüli „kis királyságokat”. A központi pool egységesebb gyakorlatot és egyenlőbb hozzáférést biztosíthat a szakértelemhez, ugyanakkor növeli egy állandó, a mindenkori bírától részben független szakszervezet kialakulásának veszélyét.

Sanders fontos következtetése, hogy a befolyást nem pusztán a formális feladatlista határozza meg. Ugyanaz a szabály, például hogy a munkatárs „tervezetet készíthet”, egy erős, aktívan irányító bíró mellett titkári segítséget, egy túlterhelt vagy bizonytalan bíró mellett viszont közel önálló döntésszöveg-alkotást jelenthet.

3.5. Toader, Safta és a 2016-os bukaresti összehasonlítás

Tudorel Toader és Marieta Safta „**Judges and assistant-magistrates within constitutional courts**” című tanulmánya, valamint az Augustin Zegrean és Mihaela-Senia Costinescu által szerkesztett **The Role of Assistant-Magistrates in the Jurisdiction of Constitutional Courts** című 2016-os kötet 28 alkotmánybíróság, illetve az Európai Unió Bírósága intézményi gyakorlatát mutatja be. A jelentések különösen értékesek az egyes apparátusok létszáma, kiválasztása, elhelyezkedése és feladatköre szempontjából.

A kötet általános ajánlása szerint az alkotmánybíróságoknak az ügyteherhez igazodó számú, magasan képzett jogi munkatársat kell alkalmazniuk. A munkatársak készíthetnek elfogadhatósági jelentéseket és döntéstervezeteket, de az érdemi döntésnek, valamint az elfogadhatatlanság végleges kimondásának bírói hatáskörben kell maradnia. A kötet gyakran intézményi önleírásokra támaszkodik, ezért inkább a formális működés jó forrása, mintsem az informális befolyás független empirikus bizonyítása.

3.6. A CCJE 22. számú véleménye

Az Európa Tanács mellett működő Európai Bírák Konzultatív Tanácsának 2019-es, 22. számú véleménye a legfontosabb normatív dokumentum. Fő tételei:

- a bírói döntéshozatal nem delegálható;
- a bíró köteles ténylegesen ismerni a tényeket és a jogi kérdéseket;
- az első tervezetet lehetőleg a bíró előzetes iránymutatása alapján kell elkészíteni;
- világosan meg kell határozni, mely feladat delegálható;
- a munkatársakat átlátható, érdemalapú eljárásban, a bírói hatalmon belül kell kiválasztani;
- egyensúlyt kell kialakítani a hosszú szolgálati időből eredő intézményi memória és a túlzott apparátusi befolyás elkerülése között;
- összeférhetlenségi, titoktartási és etikai szabályokra van szükség.

4. Európai országok

4.1. Magyarország

Magyarországon Pokol, Orbán és Zakariás mellett az alkotmánybíróság korai működéséről szóló visszaemlékezések és intézményi elemzések is jelzik az érdemi munkatársak kettős szerepét. A gyakran cserélődő alkotmánybírók mellett az apparátus:

- őrzi a korábbi határozatok belső összefüggéseit;
- előkeresi a vonatkozó magyar, német és strasbourgi precedenseket;
- segít az ügyek szűrésében;
- elkészítheti az előadó bíró feljegyzését;
- kisebb-nagyobb mértékben részt vehet az első tervezet megírásában.

A döntési befolyás mértéke a magyar leírások szerint nagymértékben bírófüggő: van, aki maga ír, van, aki részletes szóbeli vagy írásos instrukciókat ad, és van, aki a munkatárs által kialakított tervezetből indul ki. Ezért a magyar rendszerben sem önmagában a munkatárs léte, hanem az instrukció, az ellenőrzés és a tervezet tényleges átdolgozása a döntő változó.

Pokol sajátos megoldási csomagja – első éves előadói moratórium, saját munkatárs késleltetése, valamennyi bíró előzetes írásos állásfoglalása – nem vált általánosan követett európai mintává. Ugyanakkor a mögötte álló gondolat, vagyis hogy az új bíró **ne automatikusan az elődje apparátusának értelmezési kereteit örökölje**, több ország személyi rotációs, közös kiválasztási és második előadói megoldásaiban visszaköszön.

4.2. Németország: a „harmadik szenátus” vitája

A német Bundesverfassungsgericht a kérdés leggazdagabb szakirodalmú példája. A bíróság jelenlegi hivatalos tájékoztatása szerint a 16 alkotmánybíró egyenként négy tudományos munkatárs – *wissenschaftliche Mitarbeiter* – támogatja. Ezek rendszerint többéves bírói vagy más jogász gyakorlatral rendelkező, meghatározott időre kirendelt szakemberek. Nem állandó, fiatal clerkökből álló központi tömegapparátusról van tehát szó, hanem többnyire tapasztalt, a konkrét alkotmánybíróhoz rendelt jogászokról.

A legfontosabb német szerzők és művek:

- **Rüdiger Zuck:** „Der ‘3. Senat’ des Bundesverfassungsgerichts” és későbbi, erősen kritikus írásai. Zuck az átláthatatlan munkatársi befolyást és a *Dezernate* elégtelen törvényi szabályozását bírálja.
- **Harald Klein:** „Der Dritte Senat am Bundesverfassungsgericht” – a „harmadik szenátus” fogalmának egyik klasszikus feldolgozása.
- **Joachim Wieland:** „The Role of the Legal Assistants at the German Federal Constitutional Court” – részletes intézményi leírás.
- **Otwin Massing:** a munkatársi apparátust a kutatás „black boxaként” tárgyalja.
- **Uwe Kranenpohl:** *Hinter dem Schleier des Beratungsgeheimnisses* – a döntési és tanácskozási folyamat empirikus elemzése.
- **Mayeul Hiéramente:** „Der ‘Dritte Senat’ des Bundesverfassungsgerichts” – újabb normatív és felelősségi vizsgálat.
- **Vanessa Hellmann:** a Bundesverfassungsgericht tudományos munkatársairól szóló modern intézményi kutatások.
- **Gertrude Lübke-Wolff:** *Beratungskulturen* – a testületi tanácskozás kultúrájának összehasonlító vizsgálata.

Kranenpohl kutatása 30, aktív vagy korábbi alkotmánybíróval készített, anonimizált interjúra épült. Ebből az rajzolódik ki, hogy a munkatárs jelentése és tervezete rendkívül fontos, de a teljes ülés tanácskozási kultúrája, az előadó bíró szakmai tekintélye és a többi bíró ellenőrzése többnyire megakadályozza, hogy a munkatárs önálló döntési centrummá váljon.

A német modell beépített megoldásai:

- a munkatársak többnyire határozott idejű kirendelése;
- tapasztalt bírák és köztisztviselő jogászok alkalmazása;
- személyes bírói kiválasztás és irányítás;
- jogterületek szerinti bírói *Dezernate*;
- a munkatárs szavazati jogának hiánya;
- a szenátusi tanácskozás és a több bíró általi ellenőrzés.

A modell gyenge pontja, hogy a személyes bizalom és a nagy munkateher miatt a munkatárs tervezete még határozott időre szóló alkalmazás esetén is erősen meghatározhatja az előadó bíró álláspontját. Hellmann újabb kutatásai ezért árnyalják a „harmadik szenátus” polemikus képét: a munkatársak jelentős közreműködők, de nem alkotnak formálisan vagy ténylegesen egységes, a két szenáttal versengő döntési testületet.

4.3. Franciaország: a főtitkár és a központi jogi szolgálat

A francia Conseil constitutionnel különösen közel áll az Ön által leírt veszélyhelyzethez, mert hagyományosan nincs minden tag mellett saját személyes jogi kabinet; a döntés-előkészítésben a központi jogi szolgálat és a főtitkár játszik kiemelkedő szerepet.

Alexandre Ciaudo 2008-as tanulmánya, „*Un acteur spécifique du processus constitutionnel: le secrétaire général du Conseil constitutionnel*”, a főtitkárt önálló intézményi szereplőként mutatja be. A főtitkár részt vesz a döntés-előkészítés koordinálásában, jelen van a tanácskozáson, de nem szavaz. Jelentősége miatt a francia irodalomban a Conseil „tizedik tagjának” is nevezték.

Laurence Gay tanulmánya, „**De la Cour suprême junior au dixième membre du Conseil constitutionnel. Le pouvoir des services et assistants juridiques...**”, közvetlenül a szolgálatok és jogi munkatársak hatalmát elemzi. A központi apparátus előnye az egységes ítélkezési nyelv és a kollegialitás támogatása; hátránya, hogy a bírók személyes szakmai apparátus hiányában egyetlen intézményi információs csatornától függhetnek.

Samy Benzina 2020-as tanulmánya, „**L'article 56 de la Constitution et le droit constitutionnel**”, a Conseil összetételét és tényleges működését kapcsolja össze. Benzina élesen úgy fogalmazza meg a problémát, hogy a veszély nem feltétlenül az, hogy a jogilag kevésbé felkészült tag rosszul ítél, hanem hogy a szolgálatokra hagyatkozva **nem ő ítél**. Az általa vizsgált rendszerben az öttagú központi jogi szolgálat részletes feljegyzéseket és tervezeteket készített, személyes clerkök pedig nem álltak a tagok rendelkezésére.

A Conseil 2018-as hivatalos jelentése szerint a főtitkár jogi feljegyzése elemzi az ügyet és a lehetséges megoldásokat; az előadó tag, a főtitkár és a jogi szolgálat együtt alakítja ki a döntés irányát, majd a szolgálat közreműködik a szöveg elkészítésében. Fontos ellensúly, hogy a többi tag ellen-tervezetet, *contre-projet*-t kérhet vagy terjeszthet elő. A központi modell hivatalos indoka a döntések egységessége és az, hogy a munkatárs ne kizárólag egyetlen tag személyes álláspontját szolgálja.

A francia vitában felmerült megoldások:

- a tagok jogi szakmai követelményeinek erősítése;
- személyes munkatársak biztosítása a központi szolgálat mellé;
- ellen-tervezetek intézményes támogatása;
- a főtitkár és a jogi szolgálat szerepének nagyobb nyilvánossága;
- az előadó tag által előzetesen rögzített kérdéslista és döntési irány.

4.4. Olaszország: személyes assistenti di studio

Az olasz Corte costituzionale inkább személyes, bíróhoz kötött munkatársi rendszert alkalmaz. A 2018-as hivatalos jelentés szerint minden alkotmánybíró mellett három, az elnök mellett négy tanulmányi munkatárs működött. A munkatársak között rendes és közigazgatási bírák, egyetemi oktatók és más tapasztalt jogászok voltak; kiválasztásuk alapja többnyire a személyes bizalom, nem általános versenyvizsga. Feladataik közé tartozott az elfogadhatósági kérdések, az olasz és európai jog, az EJEB és az EUB gyakorlatának, valamint a külföldi megoldásoknak a feldolgozása és a döntési alternatívák előkészítése.

A fő olasz művek:

- **Adele Anzon:** „Gli assistenti di studio dei giudici costituzionali”;
- **Barbara Randazzo:** „Dietro le quinte della Corte costituzionale: gli assistenti di studio”;
- **Elisabetta Lamarque:** „Chi sono gli assistenti di studio dei giudici costituzionali”;
- **Alessandro Pizzorusso:** „Dal ‘relatore’ al ‘redattore’...”;
- **Roberto Chieppa:** a határozat szerzőségének és aláírásának kérdéséről írt.

Lamarque különösen az informális kiválasztás és a szabályok korlátozott nyilvánosságát bírálja. Az olasz modell előnye a világos személyes felelősségi kapcsolat: a munkatárs közvetlenül egy bíró utasításait követi. Hátránya a patrónusi kiválasztás, a kabinetek közötti

eltérő gyakorlat és az, hogy a személyes bizalom miatt a munkatárs tényleges hatása kívülről nehezen ellenőrizhető.

4.5. Csehország

David Kosař és Ladislav Vyhnánek „**The Constitutional Court of Czechia**” című tanulmánya szerint a vizsgált időszakban minden cseh alkotmánybíró mellett három munkatárs dolgozott. A munkatársak személyes kabineteket alkottak, és a határozatok jelentős részének első tervezetét ők készítették. A szerzők a munkatársakat a bíróság „gerincének” tekintik, de nem jutnak arra a következtetésre, hogy a bírák pusztán névadó szellemirökké váltak volna.

A személyes kabinetek mellett külön elemző osztály foglalkozik az uniós joggal, az EJEB gyakorlatával, a nemzetközi és összehasonlító joggal. Ez a vegyes rendszer azért érdekes, mert a központi egység biztosítja a minden bíró számára hozzáférhető szakértelmet, miközben az ügy tervezetét a személyes kabinet készíti. A munkatársak nevének bírósági honlapon való feltüntetése a rendszer átláthatóbb elemei közé tartozik.

A veszély itt nem egyetlen központi apparátus önállósulása, hanem az, hogy az egyes bírói kabinetek egymástól eltérő „minibíróságokká” válhatnak. Ennek ellenszere a központi analitikai szolgálat, a teljes ülési vita, a tervezetek többes ellenőrzése és a munkatársi személyi adatok nyilvánossága.

4.6. Lengyelország: fontos ellenbizonyíték

Mauro Arturo Rivera León és Piotr Tuleja „**Informal Institutions in Judicial Decision-Making: A Study of the Polish Constitutional Tribunal (2012–2016)**” című, 2025-ben megjelent tanulmánya bírói interjúk alapján vizsgálta a lengyel alkotmánybíróság informális döntési folyamatait. Az interjúalanyok egyhangúsan azt állították, hogy a munkatársak nem gyakoroltak jelentős befolyást sem a bírói tanácskozásra, sem a szavazási koalíciók kialakulására.

A munkatársak ugyanakkor részt vettek az előadó bíró tervezetének elkészítésében, és szerepük erősen függött az adott bírótól. Jelentős ügyekben előfordult, hogy a bírák előzetes tanácskozást tartottak még a teljes tervezet elkészítése előtt. Ez fontos megoldás a horgonyhatás ellen: a munkatárs már nem saját első értelmezéséből, hanem a bírák előzetesen kialakított vitakeretéből indul ki.

A kutatás korlátja, hogy elsősorban bírákat kérdezett, nem pedig párhuzamosan munkatársakat is. A bírák érthetően hajlamosak lehetnek saját döntési autonómiájukat erősebbnek érzékelni. Ennek ellenére a tanulmány komoly ellenérv minden olyan általános tétellel szemben, amely szerint az állandó apparátus szükségképpen átveszi az alkotmánybírák szerepét.

4.7. Oroszország

Aryna Dzmitryieva „**Case Selection in the Russian Constitutional Court: The Role of Legal Assistants**” című 2017-es tanulmánya megfigyelésekre, valamint bírákkal és munkatársakkal készített interjúkra épül. A kutatás szerint a titkárság a nagyszámú beadvány

szűrésével mérsékelt, de valós napirend-meghatározó hatalmat gyakorol. A munkatársak jogi és szervezeti szempontok alapján döntenek el, mely ügyeket javasolják bírói vizsgálatra. Ugyanakkor a bírák felülvizsgálhatják a szűrést, és léteznek a titkársági út megkerülését lehetővé tevő mechanizmusok.

Ivan S. Grigoriev „**Law clerks as an instrument of court–government accommodation under autocracy**” című tanulmánya más irányból közelít: a titkárság „szigetelőréteggént” védheti a bíróságot a politikailag kockázatos ügyektől és a nyílt konfliktusoktól. Ez arra mutat rá, hogy az apparátusi befolyás nemcsak jogági szakértelemből, hanem az intézmény politikai kockázatkezeléséből is eredhet.

4.8. Ausztria, Belgium, Románia, Szlovénia, Horvátország, Spanyolország, Törökország és Szerbia

A 2016-os összehasonlító kötet országjelentései több további megoldást tárnak fel.

Ausztria: Stefan Leo Frank jelentése szerint a jogi tanácsadók a tanácskozás előtti legfontosabb szakmai beszélgetőpartnerek közé tartoznak, ezért jelentős, bár nem formális döntési befolyásuk lehet.

Belgium: a *référéndaires* tartósabb szolgálati jogviszonyban, versenyszerű kiválasztással működnek. Ez erős intézményi memóriát és szakmai függetlenséget ad, de növeli a permanens szakbürokrácia súlyát.

Románia: az assistant-magistrate jelentést és tervezetet készíthet, részt vehet a tanácskozás technikai támogatásában, és aláírásával formálisan is láthatóvá válik. Az aláírás a felelősség és a tényleges közreműködés átláthatóságát növeli.

Szlovénia: a központi jogi tanácsadó osztály előszűrést végezhet, de az elfogadhatatlanságot három bíróból álló tanács mondja ki. Ez a bírói kontroll alatt tartott szűrés egyik használható mintája.

Horvátország: különösen érdekes, hogy a tanácsadó írásos belső ellenvéleményt is benyújthat, ha nem ért egyet az előadó bíró utasításával. Ez nem ad szavazati jogot a munkatársnak, de láthatóvá teszi az alternatív jogi álláspontot, és gyengíti az egyetlen tervezet monopolhelyzetét.

Spanyolország: a *letrados* nagy szerepet játszanak a jogkutatásban és tervezetírásban; a spanyol irodalomban is megjelent a „ghost-writer” probléma.

Törökország és Szerbia: inkább központi vagy részben centralizált referensi struktúrákat alkalmaznak, amelyek nagy ügyteher mellett a szűrés és a jogi előkészítés folytonosságát biztosítják.

4.9. Az Európai Unió Bírósága

Michal Bobek „**Inside the Factory: Judges, Advocates-General, and Ghost-Writers**” című tanulmánya az EUB személyes bírói és főtanácsnoki kabinetjeiben dolgozó *référéndaires* szerepét vizsgálja. A tevékenység a háttérkutatástól és memorandumkészítéstől egészen az

ítéletek vagy főtanácsnoki indítványok jelentős részének megfogalmazásáig terjedhet. Mivel az ítéletek szerzősége kollektív, a tényleges szövegalkotó személye rendszerint nem látható. Bobek szerint a munkatársak intellektuális befolyása tagadhatatlan, miközben azt a szakirodalom és a nyilvánosság sokáig alig vizsgálta.

Ez a rendszer azért fontos az Ön tézise szempontjából, mert az EUB bírának egyszerre kell kezelniük az uniós jog valamennyi szakágát, több jogrendszert és több munkanyelvet. Az apparátusi közreműködés ezért funkcionálisan elkerülhetetlen; a kérdés az, hogyan lehet a szakmai segítséget bírói irányítás és többes ellenőrzés alatt tartani.

5. Kelet- és Délkelet-Ázsia

5.1. Dél-Korea: a permanens szakértői kar legtisztább modellje

A dél-koreai Alkotmánybíróság kilenc alkotmánybíráját úgynevezett rapporteur judges vagy alkotmánybíróági kutatóbírák, koreaiul 헌법연구관, segítik. Ezek nem egyszerűen frissen végzett, egy-egy bíróhoz rendelt titkárok. A koreai rendszerben hosszabb szolgálatot teljesítő, jelentős szakértelmet felhalmozó professzionális kar alakult ki, amely részben a teljes bíróságot, részben meghatározott bírakat vagy ügycsoportokat támogat.

Eun Joo Chun 2024-es tanulmánya, „**The Role of Rapporteur Judges in the Korean Constitutional Adjudication System**”, a rendszer előnyeit és kockázatait egyaránt elemzi. A kutatóbírák kiválasztása nem kizárólag egyetlen alkotmánybíró személyes döntése; abban a bíróság és a magasabb beosztású kutatóbírák is részt vesznek. A kutatóbíró köteles és jogosult önálló jogi következtetést előterjeszteni akkor is, ha az eltér az ügyért felelős alkotmánybíró előzetes álláspontjától.

Ennek előnyei:

- tartós szakértelem;
- stabil intézményi memória;
- a kutatóbíró szakmai biztonsága;
- az egyes bíró személyes vagy politikai preferenciáitól való részleges függetlenség;
- specializált alkotmányjogi kutatás.

Kockázatai:

- a kutatóbírói kar saját bürokratikus hierarchiát és szervezeti kultúrát alakíthat ki;
- a rövidebb időre kinevezett alkotmánybíró információs hátrányba kerülhet;
- a kész apparátusi álláspont visszatárhhatja a bírót attól, hogy bizonytalan vagy kisebbségi véleményt fogalmazzon meg;
- a testület kezdeményezési autonómiája fokozatosan a szakapparátushoz csúszhat.

Hwanghee Lee 2021-es, koreai nyelvű tanulmánya, „**Models of Judicial Assistants at Constitutional Courts**”, három tengely mentén osztályozza a rendszereket:

1. rövid vagy hosszú szolgálati idő;

2. egyetlen bíró vagy az egész testület támogatása;
3. erős vagy gyenge bírói alárendeltség.

Lee szerint a hosszú szolgálat szakértelmet halmoz fel, a rövid szolgálat viszont szélesebb körben terjeszti az alkotmánybíróági tudást, és csökkenti a szervezeti megmerevedést. A személyes modell bizalmat, a központi modell egységet teremt. Korea lényegében hosszabb távú, vegyesen személyes és testületi, viszonylag önálló szakértői modellt alakított ki.

A koreai megoldások közé tartozik:

- közös, nem pusztán személyes kiválasztás;
- a kutatóbíró önálló szakmai véleményének elismerése;
- az ügyekhez rendelt és a szakjogági kutatóegységek megkülönböztetése;
- a bírák kizárólagos szavazati joga;
- a kutatóbírói szakértelem szervezeti elosztása.

Korea ugyanakkor jól mutatja, hogy az önálló szakmai vélemény kétélű: védhet a bíró személyes önkényétől, de egyben megerősítheti a bírói testülettől részben elkülönülő alkotmányjogi bürokráciát.

5.2. Tajvan

Hong-Cheng Chang – kínai nevén 張宏誠 – „**The Sorcerers’ Apprentices: A Comparative Study on Law Clerks at the U.S. Supreme Court and Taiwan Constitutional Court**” című, 2016-os, több mint százoldalas tanulmánya az amerikai és tajvani munkatársi rendszert hasonlítja össze. A mű külön elemzi:

- az egyes alkotmánybíróhoz rendelt munkatárs és a központi pool közötti választást;
- a kutatóbírák kirendelését;
- a munkatársak szerepét a jogkutatásban, ügyfeldolgozásban és tervezetírásban;
- az „assistant justice”, vagyis a ténylegesen bírói funkciót végző munkatárs problémáját.

Chang kritikája részben ellentétes Pokolével. Szerinte Tajvanon a személyesen az alkotmánybíróhoz rendelt munkatársak gyengítése és a központi pool, illetve a kirendelt kutatóbírák súlyának növelése csökkentheti az alkotmánybíró tényleges kontrollját. Megoldásként több személyes munkatársat és erősebb mentor–tanítvány kapcsolatot javasol. Az érv lényege: a bíró személyes kabinetje nemcsak a delegálás forrása lehet, hanem a központi szakbürokráciával szembeni bírói autonómia eszköze is.

Ez jól mutatja, hogy nincs mindenhol alkalmazható egyetlen szervezeti megoldás. A személyes kabinet a bírótól függő munkatársi hatalmat, a központi pool a bíróságtól részben önállósuló intézményi hatalmat növelheti.

5.3. Japán: fontos ellenpélda külön alkotmánybíróság nélkül

Japánban nincs európai típusú külön alkotmánybíróság; az alkotmányossági ellenőrzést a rendes bírósági hierarchia csúcsán álló Supreme Court végzi. Mégis igen jelentős professzionális háttérstruktúra alakult ki.

Masako Kamiya „**Chōsakan: Research Judges Toiling at the Stone Fortress**” című tanulmánya szerint 2010-ben 37 kutatóbíró, *chōsakan* dolgozott a japán Supreme Courton. Többségük legalább tíz-, esetenként húszéves bírói tapasztalattal rendelkező karrierbíró volt. Polgári, büntető- és közigazgatási ügycsoportokban dolgoztak, rendszerint négy-öt év után visszatértek a rendes bírósági szervezetbe. Feljegyzéseket készítettek, részt vettek az ügyek előkészítésében és a bírói konferenciák támogatásában.

David S. Law „**Why Has Judicial Review Failed in Japan?**” és „**The Anatomy of a Conservative Court**” című munkái a Supreme Courtot körülvevő bírói adminisztráció és a General Secretariat személyzeti hatalmát emelik ki. Law szerint az egységes karrierbírói bürokrácia a személyzeti előmenetel, a kirendelések és az intézményi erőforrások ellenőrzésével konzervatív, önreprodukáló szervezeti kultúrát tarthat fenn.

Japán ezért erős ellenpélda arra a feltevésre, hogy az apparátusi befolyás kizárólag az európai típusú külön alkotmánybíróság következménye. **Generalista legfelsőbb bíróság mellett is létrejöhet erős, karrierbírókból álló szakbürokrácia.**

A japán irodalomban felmerülő megoldások:

- a General Secretariat személyzeti hatalmának korlátozása;
- a bírói kinevezések szakmai és társadalmi diverzifikálása;
- a kutatóbírák szerepének nagyobb nyilvánossága;
- az ügyelosztás és az előmeneteli rendszer átláthatóbbá tétele;
- külső szakmai nézőpontok bevonása.

5.4. Indonézia: kezdetben inkább a túl kevés érdemi segítség problémája

Rafsi Azzam Hibatullah Albar, Eugenia F. N. Siregar és Haekal Al Asyari „**Nurturing Tomorrow’s Jurists: Rethinking the Indonesian Constitutional Court’s Clerkship System through a Comparative Lens**” című 2023-as tanulmánya szerint az indonéz alkotmánybírósági clerk-rendszer sokáig inkább adminisztratív, mint érdemi döntés-előkészítő szerepet töltött be. A szerzők éppen a munkatársak szakmai szerepének növelését, a jogkutatás és a tervezetkészítés intézményesítését szorgalmazták.

Egy 2024-es belső alkotmánybírósági szabályzat már olyan szakértői igazgatósági feladatokat határozott meg, mint:

- az ügyek mélyebb jogi elemzése;
- jogi álláspontok tervezetének elkészítése;
- az ügykutatás koordinálása;
- a döntés-előkészítés minőségbiztosítása.

Indonézia ezért a dilemma másik oldalát mutatja: apparátus nélkül vagy túl gyenge apparátussal a bírák nem feltétlenül válnak autonómabbá; előfordulhat, hogy a döntések

szakmai színvonala, következetessége és összehasonlító jogi megalapozottsága romlik. Az indonéz rendszer előtt álló feladat az, hogy a most erősödő szakmai apparátus mellé időben építsen ki bírói irányítási, átláthatósági és rotációs garanciákat.

5.5. Thaiföld, Kambodzsa, Myanmar és Mongólia: kutatási hiány

A thaiföldi alkotmánybíróságról Eugénie Mérieau, Khemthong Tonsakulrungruang és újabban William J. Jones részletesen ír a bíróság politikai szerepéről, a pártfelosztásokról, a judicializációról és a „lawfare” problémájáról. Ezek a munkák azonban nem tárják fel olyan részletességgel a bírók, a titkárság és a tervezetkészítő jogászok közötti belső munkamegosztást, mint a német, francia vagy koreai kutatások.

Kambodzsa esetében Taing Ratana és más szerzők a Constitutional Council történetét, hatásköreit és titkárságát ismertetik, de a titkárság tényleges tervezetformáló hatásáról kevés független empirikus adat áll rendelkezésre. Myanmar esetében Melissa Crouch a Constitutional Tribunal politikai és intézményi szerepét, valamint az alkotmányos párbeszédet vizsgálja, nem pedig a jogi munkatársak belső döntési befolyását.

A mongol Alkotmánybíróság nyilvános szervezeti információi külön bírói asszisztenseket és kutatóközpontot jeleznek, de az általam azonosított angol nyelvű irodalomban nem találtam a német vagy koreai vizsgálatokhoz hasonló, interjúkra, tervezet-elemzésre vagy résztvevő megfigyelésre épülő tanulmányt az apparátus tényleges döntési befolyásáról. A szervezeti egységek léte önmagában nem bizonyítja sem a befolyás hiányát, sem annak túlzott mértékét.

E délkelet-ázsiai kutatási hiánynak valószínűleg három oka van: a tanácskozási titok, az intézmények korlátozott átláthatósága és az, hogy a szakirodalmat inkább a bíróságok politikai beavatkozásai, semmint belső munkaszervezete foglalkoztatta.

6. Milyen intézményi megoldások rajzolódnak ki?

6.1. Nem minden bírónak kell minden jogterület teljes szakértőjének lennie

A reális cél nem az egyéni mindentudás, hanem a **kollektív generalizmus**. Ennek elemei:

- különböző jogági háttérű bírák kinevezése;
- bírói, ügyvédi, egyetemi és közigazgatási tapasztalat kiegyensúlyozása;
- jogterületek szerinti előadói felelősség;
- az előadói területek időszakos rotációja;
- a teljes testület tényleges részvétele az alkotmányos mérce kialakításában.

A szakosodás így nem az alkotmánybíráskodás ellentéte, hanem annak belső erőforrása lehet. A veszély akkor keletkezik, ha a szakosodás a testület helyett kizárólag az apparátusban összpontosul.

6.2. Az új bíró beilleszkedésének szabályozása

Pokol első éves moratóriuma a legmarkánsabb javaslat, de mérsékeltebb megoldások is elképzelhetők:

- az új bíró kezdetben ne egyedüli előadó, hanem társelőadó legyen;
- ne örökölje automatikusan elődje teljes munkatársi kabinetjét;
- legalább egy munkatársat maga válasszon, egyet pedig a bíróság központi rendszeréből kapjon;
- az első hónapokban kötelező esetjogi és intézményi képzést kapjon;
- első fontos ügyeiben második bíró vagy második kabinet készítsen ellenőrző memorandumot;
- az új bíró első álláspontját még a teljes apparátusi tervezet előtt rögzítsék.

Az örökölt munkatársak teljes kizárása elveszítheti az intézményi memóriát. Jobb lehet ezért az átmeneti, kettős csapat: egy korábbi tapasztalt munkatárs és egy új, a bíró által kiválasztott jogász.

6.3. Bírói iránymutatás az első tervezet előtt

A CCJE figyelmeztetéséből és a lengyel gyakorlatból következő egyik legerősebb garancia:

1. az előadó bíró előbb rögzítse az eldöntendő kérdéseket;
2. a bírák fontos ügyben tartsanak előzetes, tervezet nélküli vitát;
3. csak ezután készüljön részletes munkatársi memorandum;
4. a teljes határozattervezetet a bíró kifejezett iránymutatása alapján írják meg.

Ez nem akadályozza meg a munkatársat abban, hogy eltérő álláspontot jelezzen, de megakadályozza, hogy a bíró első találkozása az ügygel már egy kész megoldás legyen.

6.4. Az egyetlen tervezet monopóliumának megtörése

A francia ellen-tervezet és a horvát belső munkatársi ellenvélemény különösen értékes megoldások. Ezek továbbfejlesztett változatai lehetnek:

- kötelező második olvasó;
- külön elfogadhatósági és érdemi jelentés;
- jelentős ügyben többségi és elutasító alternatíva egyidejű kidolgozása;
- a központi kutatási osztály által készített, az előadó kabinetjétől független precedensellenőrzés;
- titkos belső „red team”, amely a tervezet leggyengébb pontjait keresi;
- a munkatárs írásos szakmai fenntartásának archiválása.

A munkatárs ellenvéleménye nem válhat kvázi szavazattá, de biztosíthatja, hogy az előadó bíró és a testület tudjon a komoly alternatív jogi érvelésről.

6.5. Vegyes szervezeti modell

A személyes kabinet és a központi pool egyaránt hordoz kockázatot.

Személyes kabinet

Előnye:

- közvetlen bírói irányítás;
- bizalom;
- világos felelősségi lánc;
- a központi bürokráciával szembeni bírói autonómia.

Kockázata:

- „kis királyságok”;
- világnézeti vagy személyes azonosulás;
- eltérő minőségű kabinetek;
- a bíróhoz való túlzott lojalitás;
- informális patronázs.

Központi pool

Előnye:

- egységes szakmai színvonal;
- közös intézményi memória;
- minden bíró számára azonos hozzáférés;
- hatékonyabb specializáció.

Kockázata:

- önálló szakbürokrácia;
- az új bírák apparátusi szocializációja;
- egyetlen központi értelmezési csatorna;
- a főtitkár vagy osztályvezető napirendi hatalma.

A legkiegyensúlyozottabb megoldás általában a **vegyes modell**: minden bíró mellett kis személyes kabinet, mellette az egész testületet kiszolgáló, de az ügyek kimenetelét nem egyedül meghatározó kutatási, összehasonlító jogi és nyelvi szolgálat.

6.6. A hosszú és rövid szolgálati idő kombinálása

A tartós munkatárs:

- ismeri a precedenseket;
- gyors;
- őrzi az intézményi memóriát;
- ellenállhat egy-egy bíró pillanatnyi önkényének.

Ugyanakkor:

- saját doktrinális preferenciákat alakíthat ki;
- túlélheti bírák egész sorát;
- informálisan meghatározhatja, „hogyan szokta a bíróság”;
- az új bírótól független intézményi tekintélyre tehet szert.

A rövid idejű munkatárs kevésbé képes intézményi hatalmat felhalmozni, de elveszik vele a tudás, és tapasztalatlansága miatt inkább követheti mechanikusan a bíró preferenciáit. A CCJE által is támogatott megoldás a kombináció:

- kisebb állandó intézményi mag;
- nagyobb, két–négy évre kirendelt bírói vagy más jogász állomány;
- eltérő időpontban lejáró megbízatások;
- korlátozott automatikus továbbfoglalkoztatás;
- az új bíró számára valódi beleszólás saját kabinetjének összeállításába.

6.7. Az ügyszűrés mindig maradjon bírói kontroll alatt

A munkatárs:

- osztályozhatja a beadványt;
- azonosíthatja a hiányokat;
- precedenst kereshet;
- javaslatot tehet az elfogadhatatlanságra.

De a végső szűréshez szükséges:

- egy bíró vagy több bíró jóváhagyása;
- a szűrés megkerülésének lehetősége;
- rendszeres véletlenszerű bírói audit;
- nyilvános elfogadhatósági kritériumok;
- az ismétlődő ügyek és az új alkotmányjogi kérdések világos megkülönböztetése;
- statisztika arról, hogy hány munkatársi szűrési javaslatot változtatnak meg a bírák.

A szlovén háromtagú tanács és az orosz bírói felülvizsgálati lehetőség ennek részleges példái.

6.8. A munkatárs ne szavazzon, de ez önmagában nem elég

A szavazati jog kizárása minden rendszer szükséges eleme, de önmagában nem oldja meg a problémát. A döntést ténylegesen már az is erősen meghatározhatja, aki:

- kiválasztja a releváns tényeket;
- eldönti, mely precedensek kerüljenek a feljegyzésbe;
- megfogalmazza a rendelkező rész első változatát;
- a teljes ülés után „technikailag” átírja az indokolást;
- eldönti, mely bírói észrevételt hogyan építi be.

Ezért a formális szavazati monopólium mellé szükség van dokumentált bírói instrukcióra, többes ellenőrzésre és a módosítások visszakövethetőségére.

6.9. Átláthatóság és szerzőségi nyom

A tanácskozási titok megtartása mellett is nyilvánosságra hozható:

- a munkatársak neve és szakmai háttere;
- a kiválasztás módja;
- a szolgálati idő;
- a személyes vagy központi beosztás;
- a munkatársi feladatok szabályzata;
- az összeférhetetlenségi rendszer;
- az apparátus létszáma;
- az ügyelosztás alapelve;
- hogy ki volt az előadó bíró és ki a határozat bírói szerzője.

Erősebb változatban a határozat jelezheti az érdemi közreműködő munkatársat is, ahogyan bizonyos rendszerekben az assistant-magistrate aláírása megjelenik. Ez nem azért szükséges, hogy a munkatársat bírónak minősítsék, hanem hogy ne maradjon teljesen láthatatlan a tényleges közreműködés. Az olasz átláthatósági kritikák, a cseh névnyilvánosság és a román aláírás eltérő megoldásokat kínálnak.

6.10. Érdemalapú kiválasztás és etikai szabályok

A munkatársi állásokat nem célszerű kizárólag személyes ismeretség vagy politikai kapcsolat alapján betölteni. A CCJE ajánlása alapján szükséges:

- nyilvános vagy legalább dokumentált pályázat;
- szakmai kritériumok;
- a bírói hatalom döntő szerepe a kiválasztásban;
- összeférhetetlenségi nyilatkozat;
- ügyvédi, politikai és üzleti kapcsolatok kezelése;
- titoktartás;
- a munkatársi állás utáni azonnali érdekképviselési tevékenység szabályozása;
- szakmai pluralizmus.

A személyes bírói bizalom legitim kiválasztási szempont, de nem helyettesítheti a szakmai alkalmasságot és a dokumentálhatóságot.

6.11. Az ügyteher kezelése

A háttérapparátus túlzott hatalmának legfontosabb strukturális oka gyakran nem a bírák gyengesége, hanem a feldolgozhatatlan ügyteher. Megoldások:

- ésszerű alkotmányjogi panaszbefogadási feltételek;
- ismétlődő ügyek rövidített kezelése;
- három- vagy öttagú bírói tanácsok a nyilvánvaló esetekre;
- a teljes ülés fenntartása a precedensváltató kérdésekre;
- a beadványok gépi és adminisztratív osztályozása, de érdemi automatikus döntés nélkül;
- több bíró és megfelelő számú munkatárs;

- a munkatársi jelentések szabványosítása úgy, hogy azok az ellenérveket is kötelezően tartalmazzák.

A munkatársak számának csökkentése változatlan ügyteher mellett nem feltétlenül növeli a bírói autonómiát; könnyen csak felületesebb vagy késedelmesebb ítélkezéshez vezet.

7. Mely országokban a legerősebb az Ön tételét alátámasztó irodalom?

Közvetlenül alátámasztó vagy ahhoz nagyon közeli

Magyarország: Pokol Béla; Orbán Endre és Zakariás Kinga.

A specializált jogászság, az új alkotmánybíró és az örökölt állandó apparátus konfliktusát kifejezetten megfogalmazzák.

Németország: Zuck, Klein, Wieland, Massing, Kranenpohl, Hellmann, Hiéramente.

A „harmadik szenátus”, a tervezetkészítés és a *Dezernat* kérdése áll a középpontban, bár az újabb kutatások vitatják a teljes apparátusi helyettesítés tézisé.

Franciaország: Ciaudo, Gay, Benzina.

A központi jogi szolgálat, a főtitkár és a jogilag heterogén összetételű Conseil közötti aszimmetria a fő probléma.

EUB: Bobek.

A tényleges szövegszerző és a formális bírói szerzőség elválása.

Dél-Korea: Chun és Lee.

A permanens szakértői kar előnyei és bürokratikus autonómiája.

Jelentős apparátusi szerepet, de nem teljes helyettesítést mutató

Csehország: Kosař és Vyhnánek.

A munkatársak a bíróság „gerince”, sok tervezetet írnak, de a bírák kontrollja fennmarad.

Olaszország: Anzon, Randazzo, Lamarque.

Erős személyes asszisztensi közreműködés, főként átláthatósági és kiválasztási problémákkal.

Oroszország: Dzmitryieva és Grigoriev.

Napirendi, szűrési és politikai „szigetelő” szerep.

Japán: Kamiya és Law.

Erős karrierbírói háttérbürokrácia külön alkotmánybíróság nélkül.

Tajvan: Chang.

A központi pool és a személyes munkatársi modell közötti hatalmi egyensúly.

A kategorikus tézist gyengítő empirikus eredmény

Lengyelország: Rivera León és Tuleja.

A vizsgált bírák nem tulajdonítottak jelentős tanácskozási vagy koalícióformáló szerepet a munkatársaknak, noha a tervezetkészítésben részt vettek.

Még elégtelenül kutatott

Thaiföld, Kambodzsa, Myanmar, Mongólia:

A politikai és alkotmányos szerepről sokkal több kutatás létezik, mint a belső munkatársi döntés-előkészítésről.

8. Válogatott, annotált bibliográfia

Általános és összehasonlító művek

1. **Pokol Béla:** „Generális bíráskodás versus specializált bírósági rendszer. Az alkotmánybíráskodás egy dilemmájáról.” *Jogelméleti Szemle*, 2014/2, 226–243.
Az Ön tézisének legközvetlenebb megfogalmazása és sajátos reformjavaslatai.
2. **Pokol Béla:** „Az alkotmánybíráskodás szociológiai megfigyelése.” *Jogelméleti Szemle*, 2014/3.
Az alkotmánybíráskodás szervezeti és szociológiai elemzése.
3. **Orbán Endre – Zakariás Kinga:** „Az alkotmánybírói érdemi munkatársak szerepe Magyarországon.” *Alkotmánybírói Szemle*, 2016/2, 108–115.
Magyar gyakorlat és nemzetközi szervezeti tipológia.
4. **Orbán Endre – Zakariás Kinga:** „Are Law Clerks a Latent Chamber of the Constitutional Court?”
A magyar problémát angol nyelven a „látens tanács” fogalmával tárgyalja.
5. **Katalin Kelemen:** „The Decision-Making Process of European Constitutional Courts: A Comparative Perspective.”
Az európai döntési folyamat, előadó bírók, főtitkárok és munkatársak átfogó összehasonlítása.
6. **Anne Sanders:** „Judicial Assistants in Europe – A Comparative Analysis.” *International Journal for Court Administration*, 11(3), 2020.
A személyes kabinet, központi pool, szolgálati idő és befolyás legjobb összehasonlító tipológiája.
7. **Tudorel Toader – Marieta Safta:** „Judges and assistant-magistrates within constitutional courts.” *Constitutional Law Review*, 2/2016.
Országjelentéseken alapuló összehasonlítás.
8. **Augustin Zegrean – Mihaela-Senia Costinescu szerk.:** *The Role of Assistant-Magistrates in the Jurisdiction of Constitutional Courts*. Universul Juridic, 2016.
Huszonnyolc bíróság és az EUB gyakorlatának leírása.
9. **CCJE Opinion No. 22 (2019):** *The Role of Judicial Assistants*.
A legfontosabb európai normatív standard a delegálhatóságról, kiválasztásról, szolgálati időről és bírói felelősségről.
10. **Nienke Holvast:** „The Power of the Judicial Assistant/Law Clerk.” 2016.
A munkatársak tényleges befolyásának empirikus vizsgálata.

11. **Nienke Holvast – Peter Mascini:** „Is the Judge or the Clerk Making the Decision?” 2020.
Az első tervezet és a döntési befolyás vizsgálata; nem alkotmánybíróági, de mechanizmusában fontos.
12. **Sally J. Kenney:** „Beyond Principals and Agents: Seeing Courts as Organizations by Comparing Référéndaires at the European Court of Justice and Law Clerks at the U.S. Supreme Court.” 2000.
A puszta megbízó–ügynök modell helyett szervezetszociológiai megközelítést kínál.

Németország

13. **Harald Klein:** „Der Dritte Senat am Bundesverfassungsgericht.” 1984.
Klasszikus „harmadik szenátus” elemzés.
14. **Joachim Wieland:** „The Role of the Legal Assistants at the German Federal Constitutional Court.”
A munkatársak szerepének intézményi bemutatása.
15. **Otwin Massing:** a Bundesverfassungsgericht munkatársi apparátusáról mint kutatási „black boxról”.
16. **Uwe Kranenpohl:** *Hinter dem Schleier des Beratungsgeheimnisses. Der Willensbildungs- und Entscheidungsprozess des Bundesverfassungsgerichts.* 2010.
Harminc alkotmánybírói interjúra épülő döntésszociológiai monográfia.
17. **Mayeul Hiéramente:** „Der ‘Dritte Senat’ des Bundesverfassungsgerichts.” *Zeitschrift für Rechtspolitik*, 2020.
Modern felelősségi és átláthatósági kritika.
18. **Vanessa Hellmann:** a Bundesverfassungsgericht tudományos munkatársairól szóló tanulmányok és monográfia.
Az egyik legújabb, kiegyensúlyozott német empirikus feldolgozás.

Franciaország és Olaszország

19. **Alexandre Ciaudo:** „Un acteur spécifique du procès constitutionnel: le secrétaire général du Conseil constitutionnel.” *Revue française de droit constitutionnel*, 73, 2008.
20. **Laurence Gay:** „De la Cour suprême junior au dixième membre du Conseil constitutionnel. Le pouvoir des services et assistants juridiques...” 2016.
21. **Samy Benzina:** „L’article 56 de la Constitution et le droit constitutionnel.” *Revue de droit d’Assas*, 20, 2020, 37–52.
22. **Adele Anzon:** „Gli assistenti di studio dei giudici costituzionali.”
Az olasz munkatársi rendszer klasszikus elemzése.
23. **Barbara Randazzo:** „Dietro le quinte della Corte costituzionale: gli assistenti di studio.”
A személyes asszisztensek háttérszerepéről.
24. **Elisabetta Lamarque:** „Chi sono gli assistenti di studio dei giudici costituzionali.”
Különösen a kiválasztás és az átláthatóság problémájáról.
25. **Alessandro Pizzorusso:** „Dal ‘relatore’ al ‘redattore’...”
Az előadó bíró és a tényleges határozatszerző viszonyáról.

Közép- és Kelet-Európa, valamint az EUB

26. **David Kosař – Ladislav Vyhnanek:** „The Constitutional Court of Czechia.” 2020.
Részletes döntési és kabinetstruktúra.
27. **Mauro Arturo Rivera León – Piotr Tuleja:** „Informal Institutions in Judicial Decision-Making: A Study of the Polish Constitutional Tribunal (2012–2016).” *European Constitutional Law Review*, 2025.
Fontos ellenbizonyíték az apparátusi dominancia általános tételével szemben.
28. **Aryna Dzmitryieva:** „Case Selection in the Russian Constitutional Court: The Role of Legal Assistants.” *Laws*, 6(3), 2017.
Megfigyeléses és interjú kutatás az ügyszűrésről.
29. **Ivan S. Grigoriev:** „Law clerks as an instrument of court–government accommodation under autocracy.” *Post-Soviet Affairs*, 34(1), 2018, 17–34.
A titkárság politikai és reputációs „szigetelő” szerepéről.
30. **Michal Bobek:** „Inside the Factory: Judges, Advocates-General, and Ghost-Writers.” 2014.
Az EUB référéndaire-jeinek tényleges szövegalkotó szerepéről.

Kelet- és Délkelet-Ázsia

31. **Eun Joo Chun:** „The Role of Rapporteur Judges in the Korean Constitutional Adjudication System.” *Journal of Korean Law*, 23(1), 2024, 77–100.
A koreai permanens kutatóbírói kar eddigi egyik legrészletesebb elemzése.
32. **Hwanghee Lee:** „Models of Judicial Assistants at Constitutional Courts.” *Public Law*, 49(4), 2021, 81–109.
Koreai nyelvű, háromdimenziós összehasonlító tipológia.
33. **Hong-Cheng Chang:** „The Sorcerers’ Apprentices: A Comparative Study on Law Clerks at the U.S. Supreme Court and Taiwan Constitutional Court.” *National Taiwan University Law Journal*, 45(2), 2016, 501–607.
A személyes és központi munkatársi modell összehasonlítása.
34. **Masako Kamiya:** „Chōsakan: Research Judges Toiling at the Stone Fortress.” *Washington University Law Review*, 88, 2011, 1601–1629.
A japán Supreme Court tapasztalt kutatóbíráiról.
35. **David S. Law:** „Why Has Judicial Review Failed in Japan?” *Washington University Law Review*, 88, 2011.
A japán bírói adminisztráció és a konzervatív szervezeti kultúra elemzése.
36. **Rafsi Azzam Hibatullah Albar – Eugenia F. N. Siregar – Haekal Al Asyari:** „Nurturing Tomorrow’s Jurists: Rethinking the Indonesian Constitutional Court’s Clerkship System through a Comparative Lens.” *Journal of Indonesian Legal Studies*, 8(2), 2023.
Az indonéz rendszer szakmai megerősítését szorgalmazó tanulmány.

Végső értékelés

Az összehasonlító irodalom alapján az Ön által felvetett dilemma **valós, de nem az európai alkotmánybíráskodás szükségszerű és minden országban azonos következménye**. A döntő változó nem egyszerűen a civil law jogászság szakosodása. Az apparátusi dominancia kockázata akkor a legnagyobb, ha egyszerre teljesül, hogy:

- az alkotmánybírák rövidebb időre érkeznek és gyenge intézményi tapasztalattal rendelkeznek;

- a munkatársak tartósan a bíróságon maradnak;
- egy központi apparátus szűri az ügyeket;
- ugyanaz az apparátus készíti az első érdemi álláspontot és az első tervezetet;
- a bírák a tervezet elkészítése előtt nem vitatják meg az ügyet;
- nincs második memorandum vagy ellen-tervezet;
- az ügyteher miatt a bírák nem képesek az iratanyagot önállóan feldolgozni;
- a munkatársak kiválasztása és közreműködése láthatatlan.

A legjobb megoldás ezért nem a szakapparátus megszüntetése. A modern alkotmánybíráskodás az uniós jog, az EJEB-jog, a nemzetközi jog, a gazdasági szabályozás, a technológia és valamennyi belső jogág együttes kezelése miatt szakértői segítség nélkül aligha működhetne megfelelően. A megfelelő modell **bíró által irányított, átlátható, vitatható és több csatornán ellenőrzött szakértői támogatás:**

- vegyes személyes és központi apparátus;
- hosszú és rövid szolgálati idők kombinációja;
- bírói előzetes iránymutatás;
- második olvasó és ellen-tervezet;
- bírói kontroll alatt álló ügyszűrés;
- nyilvános kiválasztási és összeférhetlenségi szabályok;
- dokumentált, tényleges bírói felelősség.

Így a valódi választóvonal nem az amerikai „generalista bíró” és az európai „specialista jogász” között húzódik, hanem a **bíró által uralt szakmai segítség és a saját információs, szűrési és szövegalkotási monopóliummal rendelkező apparátus között.**

Igaza van abban, hogy **Pokol Béla idevágó munkásságát nem a súlyának megfelelően, önálló szerzői blokkban dolgoztam fel.** Szó szerint azonban nem hagytam ki: az előző válaszban külön ismertettem a „**Generális bíráskodás versus specializált bírósági rendszer. Az alkotmánybíráskodás egy dilemmájáról**” című 2014-es tanulmányát, továbbá megemlítettem „**Az alkotmánybíráskodás szociológiai megfigyelése**” című írását is. Több későbbi részben – Magyarország, az országok összehasonlítása, a reformjavaslatok és a bibliográfia körében – ismét visszatértem rá.

A jogos hiányérzetet valószínűleg az okozza, hogy Pokolt csak az egyik fontos szerzőként helyeztem el a nemzetközi mezőnyben, holott **az Ön által megfogalmazott probléma legközvetlenebb és legátfogóbb elméleti megfogalmazója éppen ő.** Nem választottam el kellően:

- Pokol általános tézisé a jogászság szakjogi szétszakadásáról;
- az alkotmánybírók és a tartós döntés-előkészítő apparátus közötti tudásaszimmetriáról szóló állítását;
- a magyar Alkotmánybíróság működésére vonatkozó saját megfigyeléseit;
- valamint konkrét reformjavaslatait.

Mi Pokol sajátos és eredeti tézise?

Pokol nem egyszerűen azt állítja, hogy a jogi munkatársak befolyásolják a bírákat. Ilyet az amerikai law clerk-irodalom, a német „harmadik szenátus”-vita vagy a francia főtitkár szerepéről szóló munkák is vizsgálnak. Az ő érvelése ennél átfogóbb.

Kiindulópontja, hogy a modern kontinentális jogrendszerekben a jogászság **szakjogági alrendszerekre bomlott**. A büntetőjogász, civilista, munkajogász, adójogász vagy közigazgatási jogász hosszú pályája során rendszerint egy szűkebb területen szerez mély tudást. Az alkotmánybíróági döntés azonban valamennyi jogágba belenyúlhat, ezért az alkotmánybíráskodás szerinte szükségképpen **generális bíráskodás**.

Ebből strukturális feszültség származik:

A parlament által kilenc vagy tizenkét évre megválasztott, korábban szakjogásként működő alkotmánybíró olyan apparátushoz kerül, amelynek tagjai hosszabb idő óta ismerik az alkotmánybíróági precedenseket, a belső döntési szokásokat és az egyes ügycsoportokat.

Pokol szerint így a bíró formális döntési hatalma és a munkatárs tényleges információs hatalma elválhat egymástól. A munkatárs:

- kiválasztja a releváns precedenseket;
- meghatározza a jogi kérdés keretezését;
- elkészíti az első feljegyzést;
- sokszor a határozattervezetet is megírja;
- ismeri a testület korábbi, esetenként ki nem mondott kompromisszumait;
- és hosszabb intézményi emlékezettel rendelkezhet, mint a frissen megválasztott bíró.

Pokol legerősebb állítása ezért az, hogy szélsőséges esetben **megfordulhat a formális alárendeltségi viszony**: nem egyszerűen a bíró veszi igénybe a munkatárs szakértelmét, hanem a munkatárs a bíró alkotmányos pozícióján keresztül juttatja döntési rangra a maga szakmai álláspontját.

Pokol reformjavaslatai

Az előző válaszban ezeket felsoroltam, de nem fejtettem ki eléggé a közöttük lévő összefüggést.

1. A felsőbírósági bírák arányának növelése

Pokol szerint az alkotmánybírói testületben nagyobb arányban kellene olyan személyeknek helyet kapniuk, akik korábban felsőbírósági bíróként több jogterületet átfogó, kollegiális döntéshozatalban vettek részt. Az egyetemi professzor önmagában lehet kiemelkedő szakjogász, de ettől még nem feltétlenül rendelkezik a nagy mennyiségű, heterogén ügyanyag kezeléséhez szükséges bírói gyakorlattal.

Ez a javaslat nem az egyetemi jogászok kizárását jelenti, hanem a testület összetételének **funkcionális kiegyensúlyozását**.

2. Decernátusok, vagyis szakmai profilhoz igazított ügyelosztás

Az ügyek előadói kiosztását részben a bírák korábbi szakjogi tapasztalatához kellene igazítani. A büntetőjogi háttérű alkotmánybíró gyakrabban kapna büntetőeljárási, a civilista tulajdonjogi vagy magánjogi, a közigazgatási bíró pedig közigazgatási és hatósági ügyeket.

Ez nem szünteti meg a teljes testület generalista felelősségét, de csökkenti annak veszélyét, hogy már az előadó bíró is teljesen az apparátus szakértelmére szoruljon.

3. Az új alkotmánybíró első éves előadói moratóriuma

Pokol egyik legeredetibb javaslata, hogy a frissen megválasztott alkotmánybíró az első időszakban ne kapjon önálló előadói ügyeket. Előbb ismerje meg:

- az alkotmánybíróági dogmatikát;
- a határozatok szerkezetét;
- a testület belső vitakultúráját;
- a korábbi precedensvonalakat;
- és az egyes jogágak alkotmányjogi kapcsolódásait.

A cél az, hogy az új bíró ne rögtön az apparátus által előkészített ügyeken keresztül sajátítsa el az intézmény működését, mert ebben az esetben az apparátus értelmezési sémái már a kezdetektől meghatározhatják gondolkodását.

4. A saját munkatárs késleltetett biztosítása

Pokol radikálisabb felvetése szerint az új bíró kezdetben saját döntés-előkészítő munkatárs nélkül tanulmányozza a korábbi esetjogot. Ennek célja az önálló alkotmánybírói gondolkodás kialakítása.

Ez a javaslat vitatható. A segítség teljes megvonása ugyanis nem feltétlenül teszi autonómbbá a bírót; információs hátrányát is növelheti. Intézményileg valószínűleg jobb kompromisszum volna:

- korlátozott kezdeti ügyteher;
- társelőadói rendszer;
- egy tapasztalt, de nem az elődtől automatikusan örökölt munkatárs;
- valamint az első hónapokban kötelező önálló precedenstanulmányozás.

Pokol felismerése azonban ettől még fontos: **az elődtől örökölt munkatársi kabinet az intézményi kontinuitás mellett doktrinális kontinuitást is ráerőltethet az új bíróra.**

5. Minden alkotmánybíró előzetes írásos álláspontja

Pokol azt is javasolja, hogy a teljes ülési vita előtt ne csak az előadó bíró tervezete álljon rendelkezésre. A többi bíró is készítsen rövid, önálló írásos állásfoglalást.

Ennek célja az úgynevezett horgonyhatás megtörése. Amennyiben mindenki először az előadó bíró – valójában gyakran az előadó bíró munkatársa – által elkészített teljes tervezetet olvassa,

a vita szükségképpen annak fogalmi keretei között indul. Még az ellenvélemény is többnyire a kész tervezethez képest fogalmazódik meg.

Az előzetes saját álláspont arra kényszerítene a bírakat, hogy:

- önállóan azonosítsák a döntő alkotmányjogi kérdést;
- ne kizárólag a tervezet által kiválasztott precedensekre támaszkodjanak;
- és már a tanácskozás előtt kialakítsák legalább ideiglenes véleményüket.

Ez Pokol problémadiagnózisának valószínűleg a legerősebb gyakorlati következménye.

Amit valóban elmulasztottam

Az előző elemzés három szempontból volt hiányos.

Először, nem rekonstruáltam önállóan Pokol teljes érvelési láncát:

jogági specializálódás → a generalista alkotmánybírói feladat és az egyéni szakértelem eltérése → információs függés → az állandó apparátus intézményi fölénye → a formális és tényleges döntéshozatal szétválásának veszélye.

Másodszor, nem választottam el kellően Pokol tételét az általános law clerk-irodalomtól. Pokolnál nem pusztán munkaszervezési vagy megbízó–ügynök problémáról van szó, hanem **a kontinentális jogrendszer szakmai szerkezetéből eredő alkotmánybíráskodási ellentmondásról.**

Harmadszor, nem vizsgáltam részletesen Pokol tézisének lehetséges kritikáit és empirikus igazolhatóságát. Ezek közül a legfontosabbak:

1. Az amerikai Supreme Court sem apparátus nélküli; ott is jelentős law clerk-befolyás működik.
2. Az amerikai bírák sem minden jogterület specialistái, és a szövetségi igazságszolgáltatás sem teljesen szakosodásmentes.
3. Az alkotmánybíráóság generalizmusa lehet kollektív, nem szükséges, hogy minden bíró egyénileg minden jogág szakértője legyen.
4. Az állandó apparátus nemcsak hatalmi veszély, hanem intézményi memória és következetesség forrása is.
5. A tényleges apparátusi dominancia bizonyításához belső tervezetek, interjúk, ügykiosztási adatok és szövegváltozatok összevetése szükséges; pusztán a munkatársak tartós szolgálati idejéből nem következik automatikusan, hogy „ők döntenek”.

A pontos megfogalmazás tehát az, hogy **nem hagytam ki Pokolt, de nem tettem eléggé világossá: az Ön kérdésének elméleti magját a vizsgált szerzők közül leginkább Pokol Béla fogalmazta meg.** Az előző válaszban ezt központi tételként, nem pedig egy szerzőként a sok közül kellett volna bemutatnom.